

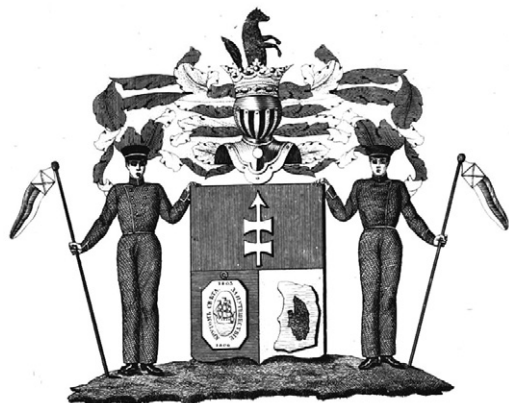
«Він із собою взяв вітрила...»

**КОЗАЦЬКИЙ НАЩАДОК З НІЖИНА
ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ ТА ЙОГО
МАНДРІВНІ ЗАПИСКИ**

Сьогодні ми можемо пригадати не так вже й багато імен українців, котрі залишили свій слід в історії географічних відкриттів, а тим більше – були увічнінені назвами на мапі світу. Одним з таких мандрівників-дослідників був нащадок шляхетного козацького роду з Ніжина *Юрій Федорович Лисянський (1773–1837)*. Майбутній навколосвітній мореплавець, дослідник-географ, океанолог, картограф, етнограф та першовідкривач невідомих земель народився 1 (12) квітня

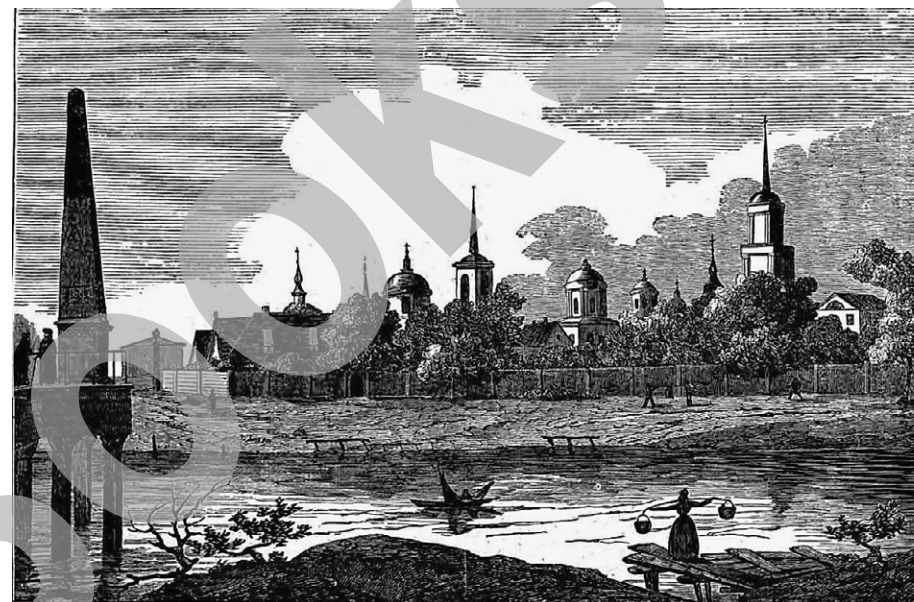
Герб Юрія Федоровича Лисянського, 1826 р.

1773 року в родині ніжинського священика, настоятеля місцевої Івано-Богословської церкви, протоієрея Федора Лисянського.

Рід Лисянських належав до стародавнього шляхетного гербу «Лис» («Бзура») і вів свій початок від правобережної козацької старшини, яка в другій половині XVII століття переселилася на терени Гетьманщини. Родинні архіви Лисянських свідчать, що засновник лівобережної гілки роду козацький старшина *Стефан Лисянський* «козакував на тому боці Дніпра» та був «... природним польським шляхтичем і того краю війська товариш». За часів «Руїни» (70–80-ті роки XVII століття) він брав участь у відбитті татарських набігів на Україну, але в одній з битв отримав поранення та потрапив у кримський полон. Звідти йому пощастило втекти, але на батьківщині він застав понищеними та розграбованими всі свої маєтності. Отже, родина була змушена переселитися на терени лівобережного Лубенського полку, в сотенне містечко Чорнухи. Тут на фільварку у передмісті Харсіки і розпочалася нова історія давнього козацького роду. Родина Лисянських дала лівобережній Гетьманщині кілька поколінь козацької старшини. Серед їх нащадків були сотники, військові канцеляристи, значні, значкові та бунчукові товариші. Діяльність Лисянських була пов'язана із Сосницькою сотнею Чернігівського полку, Іченською сотнею на Прилуччині та полковим містом Ніжином. Один з представників роду *Омельян Іванович Лисянський* був не тільки значковим товаришем у Сосницькій сотні, але й тривалий час виконував обов'язки в'їта містечка Сосниця. Син Степана Лисянського Семен також належав до ко-

зацької старшини, був полковим осавулом, разом з іншими козаками брав участь у турецьких війнах і «на службі військовій в поході скінчив життя». Рідний дядько майбутнього мандрівника

більше трьох десят-

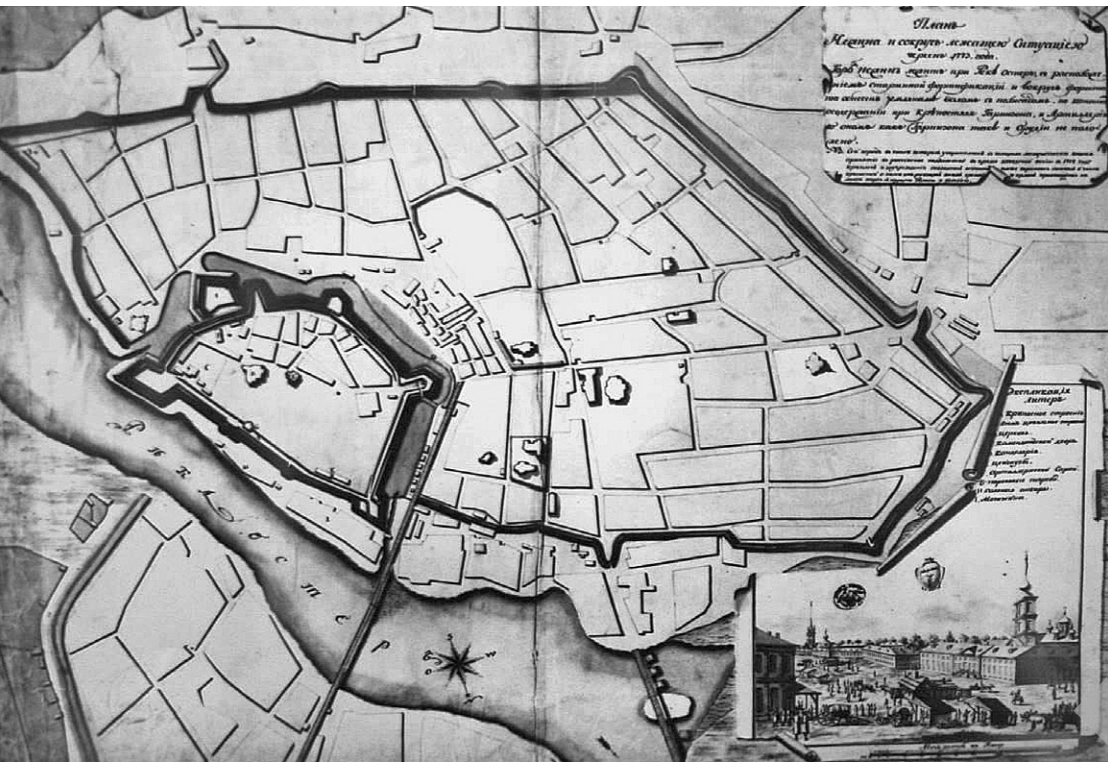

Ніжин на рубежі XVIII–XIX століть. Старовинна гравюра

кіль років обіймав уряд сотника Заньківської сотні Ніжинського полку, виконував обов'язки начальника Васильківського форпосту та був повітовим маршалком шляхетства Березенського повіту. В атестаті, виданому в Ніжинській полковій козацькій канцелярії, Лисянські характеризувалися такими словами: «служили військово у різних походах та вели життя благородне».

Батько майбутнього навколосвітнього мореплавця *Федір Герасимович Лисянський* також починав військову кар'єру канцеляристом Іченської сотні та лічильної комісії Прилуцького полку, але згодом перевівся писарчуком до Київської духовної консисторії. Там 1760 року він і отримав пропозицію прийняти священний сан та стати настоятелем Івано-Богословської церкви в місті Ніжині. Обов'язки парафіяльного настоятеля Федір Герасимович сумлінно виконував упродовж сорока трьох років, до самої своєї смерті. У цьому ж Івано-Богословському храмі 1 (12) квітня 1773 року батько-священик власноручно охрестив свого новонародженого сина Юрія, давши йому друге церковне ім'я – Георгій. Звичайно, тоді ще ніхто й не здогадувався, що пройде час та ім'ям цього хлопчика назвуть чотирнадцять географічних об'єктів на мапі світу...¹

¹ Див. докладніше: Морозов О. Рід Лисянських в історії Гетьманщини-України. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. – 36 с.

Ніжинська фортеця у 1773 році,
в рік народження Юрія Лисянського

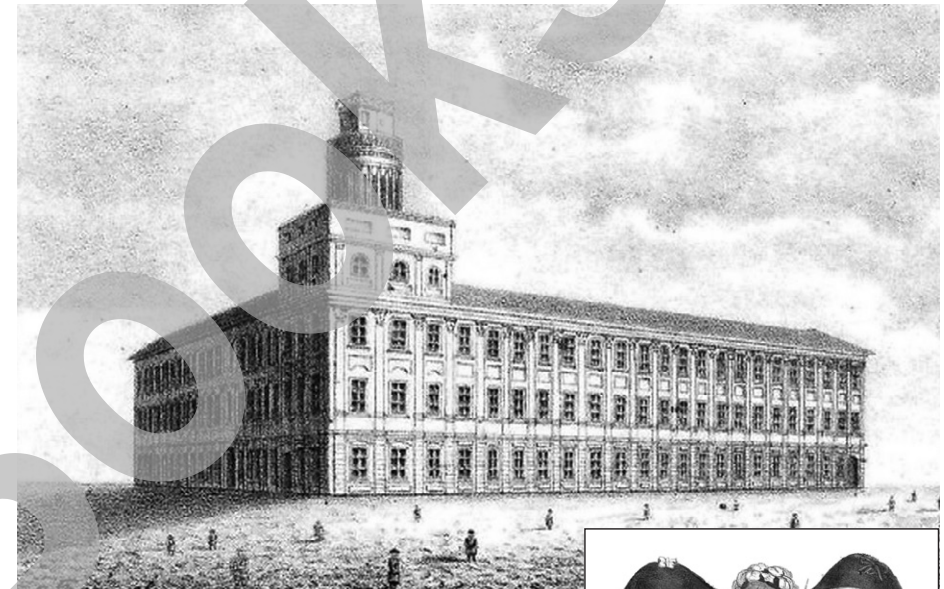
Українська шляхта: козацький сотник,
шляхетна панна, військовий канцелярист.
Малюнок другої половини XVIII століття

Друга половина XVIII століття в історії України була драматичною добою змін в усіх сферах життя. В умовах автократичної Російської імперії Гетьманщина стрімко втрачала рештки своєї автономії. Неухильне згор-

тання залишків адміністративної самостійності, ліквідація Гетьманщини та полкового козацького устрою, «розкозачення» та закріпачення селян, централізація та русифікація духовного і культурного життя стали тими ключовими подіями, що докорінно змінили традиційний уклад українців. Підірвана політично, економічно та морально козацька старшина не знайшла в собі сил чинити спротив жорсткій політиці імперського уряду і стала шукати засобів для реалізації себе в нових умовах номінально «освіченої», але фактично

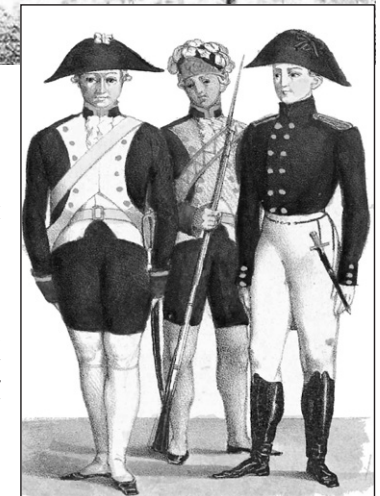
деспотичної монархічної держави... Одним із таких засобів стала військова служба у лавах морського флоту тодішньої Російської імперії.

Єдиним навчальним закладом, який готував майбутніх офіцерів флоту, був тоді Морський шляхетний кадетський корпус у Кронштадті. Цей приві-

Морський кадетський корпус у Кронштадті.
Старовинний малюнок

Кадет, гренадер та гардемарин Морського
шляхетного корпусу. Старовинний малюнок

лейований заклад, відроджений на руїнах занепакої «навігацької» школи початку XVIII століття, переживав найкращий період своєї історії завдяки багаторічній діяльності його інспектора, вченого-просвітителя, українського громадського діяча та члена академії наук, шляхетного козацького нащадка *Григорія Андрійовича Полетикки (1725–1784)*. Викладацький склад корпусу активно поповнювався випускниками Києво-Могилянської Академії, найвідомішим з яких був капітан-командор, приятель І. Котляревського, член академії наук та автор підручників з навігації, українець з Полтавщини *Платон Якович Гамалія (1766–1817)*. На навчання в корпус охоче приймали дітей зі старшинських родин з України, тим більше, що вони відрізнялися відмінним станом здоров'я та непоганою

початковою освітньою підготовкою. 1783 року десятирічний Юрій Лисянський та його п'ятнадцятирічний брат Ананій були зараховані на навчання до Морського корпусу та стали кадетами.

Умови навчання у корпусі були «спартанськими» і вимагали не тільки фізичної, розумової, але й моральної витривалості. Кадетам та старшокурсникам-гардемарінам тут викладалися не тільки географія, навігація, астрономія, сферична геометрія, геодезія, картографія, гідрографія та теорія кораблебудування, але й іноземні мови, малювання, фехтування та танці. Водночас у казармі кадетського корпусу панували військова муштра, зубріння статутів, «дідівщина» та практикувалися щотижневі публічні тілесні покарання. Щоліта найліпше підготовлених кадетів допускали до «шлюпкових навчань» у кронштадтській гавані та навіть до навчальних походів на вітрильниках по Балтиці. Юрій Лисянський успішно завершив навчання у корпусі 1788 року, достроково отримавши військовий чин «за мічмана», і одразу потрапив на війну. Бойове хрещення п'ятнадцятирічний мічман отримав на фрегаті Балтійської ескадри «Подражислав» 6 липня 1788 року у битві зі шведами біля острова Гогланд. Вже у першому бою він здобув похвалу командира корабля, який побачив у юнакові здібного та хороброго офіцера. Так почалася військова служба майбутнього навколосвітнього мандрівника.

Після закінчення шведської кампанії Ю. Лисянський упродовж трьох років ніс службу на бойових кораблях Балтійського флоту і 1793 року отримав чин лейтенанта. Можливо, його чекала блискуча кар'єра морського офіцера, бойові нагороди, чергові військові чини, відзнаки та посади, зрештою адміральська кар'єра, урочисті прийоми та почесна пенсія. Але щось таки муляло, не давало спокою непосидючому нащадку українських козаків... Чи то вільний дух Запорізької Січі, чи то шляхетне, властиве українцям, почуття власної гідності, чи то відраза до хабарництва та лизоблюдства столичних імперських чиновників... Ніяк не вписувався Юрій Лисянський в жорстку петербурзьку схему «табеля про ранги». Його вільна козацька душа рвалася ген за обрій, до мандрів по океанських просторах, які так нагадували безкрайні українські степи... Юний морський офіцер багато читає про морські подорожі та пригоди, мріє про відкриття невідомих земель, а справжнім кумиром Юрія Федоровича стає славнозвісний британський мореплавець Джеймс Кук (1728–1779). Як видно зі щоденників Лисянського, він ретельно штудіює мандрівні записки свого навколосвітнього попередника, а згодом виправить деякі астрономічні обчислення Кука. Коли ж доля кине Лисянського на далекі Гаваї, він особисто віддасть шану славетному капітану, відвідавши місце його трагічної загибелі...

1793 року за протекцією *Александра Івановича Круза* (фон Крюйса, 1733–1799), адмірала датського походження на британській та російській службі (а водночас і покровителя, який заступив йому батька у чужому і холодному Петербурзі), Юрій Лисянський отримав призначення для проходження морської практики на Британському королівському флоті. Двадцятирічного Юрія та ще п'ятнадцятьох вихованців кадетського корпусу (серед яких був і його приятель та співучень, естляндський німець *Адам-Йоганн фон Крузенштерн*) зарахували волонтерами на військові вітрильники флоту «королеви морів». Лисянський та Крузенштерн виявили бажання служити разом і отримали призначення на кораблі ескадри адмірала *Джорджа Мюррея* (1759–1819).²

Ми не будемо переповідати обставини служби Юрія Лисянського на британському флоті, оскільки допитливий читач може дізнатися про це з його власноручних щоденників. Зауважимо тільки, що на англійському флоті Лисянський прослужив волонтером близько 7 років на фрегатах «Люазо», «Септр» та «Топейз». У цей час він здійснив кілька далеких плавань: побував біля берегів Англії, Північної, Центральної та Південної Америки, Західної та Південної Африки, довгий час жив у Сполучених Штатах Америки, плавав до Ост-Індії. У цей час Ю. Лисянський брав участь у військових операціях британського флоту проти французів, а у 1796 році при взятті фрегата «Єлізавета» отримав важку контузію. Під час перебування на островах Карибського він моря «підхопив» смертельно небезпечне захворювання – тропічну лихоманку, яка ледве не відняла у нього життя. Наприкінці 1795 року двадцятидворічний Юрій прибув до Філадельфії, тодішньої столиці Сполучених Штатів Америки, де мандрівник прожив майже чотири місяці та мав аудієнцію з першим президентом цієї країни *Джорджем Вашингтоном*. В листі до брата Ананія з Філадельфії Юрій Лисянський напише: «Скільки хто не говорить про негостинність тутешніх обивателів, але я на них жалітися не можу. Будучи знайомим з багатьма фаміліями, я від них отримав чимало привітності. Президент же Вашингтон обласкав мене таким чином, що я по гріб життя мого повинен йому лишатися вдячним і завжди говорити, що не було у світі величніше мужа цього. Простота його життя і доброзичливість у поведженні такі, що в одну мить вражають і дивують почуття.» 1798 року біля берегів Капської колонії (Південна Африка) Лисянський стане свідком жорстокого придушення матроського бунту на кораблях британської ескадри. Особливо гнітюче враження на нього справила публіч-

² Див. докладніше: Морозов О. Мандрівник козацького роду. До 250-річчя від дня народження Юрія Лисянського. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. – 36 с.; Шевченко В.О. Тричі перший: видатний український мореплавець та географ Юрій Лисянський. – К., ДНВП «Картографія», 2003. – 128 с.

на страта ватажків повстання... Щоденникові записи і листи Ю. Лисянського відтворюють яскраву картину вражень допитливого автора, містять чимало цікавої історичної та етнографічної інформації, астрономічних, географічних, океанологічних спостережень та ілюстровані власними малюнками.

У мемуарах мандрівника зустрічаємо яскраві антиколоніальні мотиви. З обуренням пише Ю. Лисянський про знущання європейських плантаторів над темношкірими рабами на островах Карибського моря, про жалюгідне становище «паріїв» в Індії та спротив індіців колоніальній політиці Ост-Індської Компанії. Він з обуренням засуджує ганебні «полювання» на бушменів та готтентотів у Капській колонії на півдні Африки. Згодом, перебуваючи на Алясці, Лисянський зіткнеться з жорстоким поводженням російських колонізаторів з місцевими корінними народами та опише це у своїх щоденниках. В цілому автор мандрівних записок постає допитливою, високоосвіченою та цілком прогресивною людиною епохи Просвітництва.

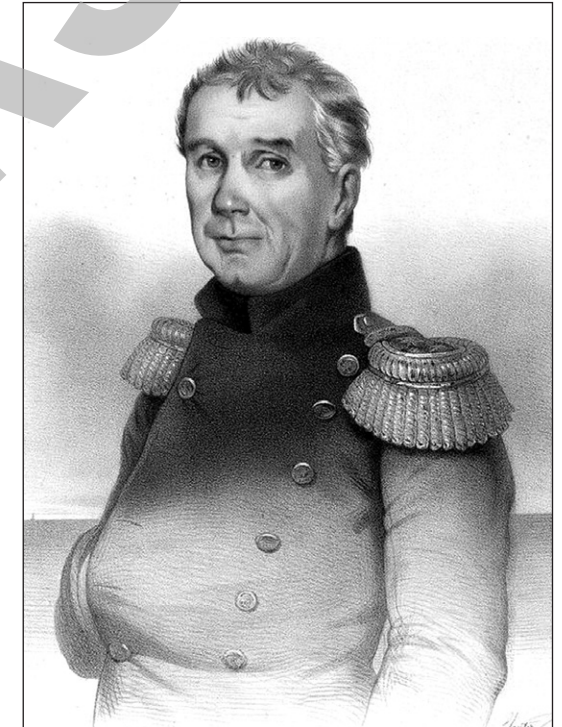
Під час закордонної служби Ю. Лисянський досить швидко вивчив англійську мову та досконало нею володів. Англійською мовою написано більшість його листів цього періоду. Згодом, вже після навколосвітньої експедиції, Лисянський особисто перекладе свою книгу з описом подорожі та видасть її в Лондоні. Не можна не згадати про курйозний випадок, який трапився з мандрівним українцем перед самим поверненням на батьківщину у 1800 році, коли з'ясувалося, що за сім років постійного перебування в англословному середовищі Юрій Лисянський... забувся російську мову! Сам Лисянський у щоденнику побіжно згадує, що прибувши до Лондона він скористався порадою священика російського посольства, українця Якова Смірнова (Ліницького) «кілька днів не з'являтися до міністра, щоб у той час поправити своє здоров'я і при звичаїтися до російської мови, якої я був позбавлений вже тривалий час.» Але, як видно, цих кількох днів Лисянському таки не вистачило... Повертаючись до Петербурга «російського» офіцера, який втратив навички розмовної мови, було неможливо, і послу в Лондоні графу С. Воронцову довелося терміново викликати до Англії його старшого брата Ананія, завданням якого було «розговорити» Ю. Лисянського. Майже чотири місяці брати подорожували по Лондону та околицям, відвідували концерти, музеї та театри, перше ніж повернутися на батьківщину. Ця подія набула широкого розголосу серед російських офіцерів, через що Ю. Лисянський зазнав чимало глузувань.³ А взагалі служба на Британському флоті справила на нього велике враження, і все своє подальше життя він був відвертим «англофідом».

³ The first Russian voyage around the world: the journal of Hermann Ludwig von Loewenstern (1803–1806). Translated by Victoria Joan Moessner. – Fairbanks: University of Alaska Press, 2003. – p. 385.

Навесні 1800 року Ю. Лисянський повернувся до Петербурга, отримав чин капітан-лейтенанта і був призначений командиром на фрегат «Автроїл». У цей час він перекладає з англійської мови та готує до видання велику книгу теоретика військово-морської справи Джона Клерка «Рух флотів», у якій розроблялася нова тактика ведення маневреного морського бою. Книгу було видано в Петербурзі 1803 року, але російське Адміралтейство тоді так і не звернуло увагу на нову прогресивну військову теорію. Про цей переклад Ю. Лисянського фактично згадають лише через півстоліття, після ганебної поразки флоту Російської імперії у Кримській війні 1853–1854 років...

Ще під час служби на британському флоті друзі Лисянський та Крузенштерн склали план навколосвітньої морської експедиції, головними цілями якої було прокладання нових маршрутів, дослідження Світового Океану та пошук невідомих земель. 1799 року, перебуваючи в Лондоні, А.-Й. Крузенштерн виклав цей план письмово та відправив до Петербурга. Майже три роки цей документ «блукав» чиновницькими кабінетами та коридорами бюрократичних установ, і зрештою на самому вищому рівні був визнаний недоречним. Причиною відмови стали не тільки зашкарублість імперських чиновників, але й нестача коштів, технічна відсталість тодішнього російського флоту, відсутність досвідчених морських офіцерів та кваліфікованих науковців, здатних здійснити подібне плавання. Засмучений офіційною відмовою Крузенштерн повернувся до власного маєтку в Естляндії, зайнявся особистими справами та став замислюватися про кар'єру викладача географії в повітовому училищі. А Юрій Лисянський тим часом продовжував служити на флоті та, наскільки це було можливо, намагався «проштовхувати» план «кругосвітки»...

Зрештою, на план Крузенштерна звернули увагу військово-морський міністр адмірал М.С. Мордвінов та правління комерційної Російсько-Американської Компанії (РАК), монопольної корпорації купців-промисловців, яка за-

Адам Йоганн Крузенштерн. Гравюра XIX століття

ймалася торгівлею хутром та здійснювала заходи щодо колонізації Камчатки, Курильських та Алеутських островів, Аляски та Тихоокеанського узбережжя Північної Америки. Керівництво РАК було зацікавлене у прокладанні найкоротшого морського шляху до своїх промислових факторій в цьому регіоні і фактично взяло на себе фінансування цієї надзвичайно коштовної та ризикованої експедиції. Спочатку планувалося придбати в Гамбурзі та спорядити в експедицію один корабель, запросивши до командування ним англійського капітана з десятирічним досвідом плавання на судах Ост-Індської Компанії *Макмейстера*. Оскільки РАК планувала залишити Макмейстера на Курильських островах задля будівництва там морського порту, завершити навколосвітню подорож та привести корабель назад доручалося капітан-лейтенанту Юрію Лисянському, який погодився заради цього підписати з компанією відповідний контракт. Але невдовзі плани змінилися: Макмейстеру з якоїсь причини було відмовлено, а за порадою адмірала Мордвінова вирішили спорядити не один, а два кораблі, командування якими доручили Лисянському та Крузенштерну. Загальним керівником експедиції, як автор проекту, призначався Крузенштерн, а його помічником став Юрій Лисянський, на що останній дав письмову згоду, висловивши бажання нести службу під керівництвом свого старого приятеля. Рекомендуючи Ю. Лисянського командиром команди другого експедиційного судна, Крузенштерн характеризував друга як «досвідченого, старанного та грамотного в усіх відношеннях мореплавця». Правда при цьому Юрій Лисянський залишив за собою певну свободу в питаннях прийняття рішень, підбору команди та керування своїм кораблем, про що було складено і підписано остаточний договір.⁴

Необхідність спорядження другого корабля поставила РАК перед певними фінансовими проблемами, які було врегульовано несподіваним чином. Імператор Олександр I вирішив «вбити двох зайців одним пострілом» і використати навколосвітню експедицію з метою доправлення до Японії офіційної російської дипломатичної місії на чолі з камергером, одним із керівників РАК, *Миколою Петровичем Резановим (1764–1807)*. При цьому на утримання посла та його почту, а отже й другого експедиційного судна, виділили кошти з імператорської скарбниці. Капітана Крузенштерна поставили перед фактом, і він не міг з цим не погодитися. Але, як показали подальші події, призначення Резанова керівником японської місії ледь не призвело до зриву всієї експедиції. Камергер Резанов мав скандальну репутацію і був відомий як затятий придворний інтриган. Подейкували, що він був причетний до заколоту

⁴ Невский В.В. Первое путешествие россиян вокруг света. – [Б.м.]: Географгиз, 1951. – с. 30-32.

у 1801 році проти імператора Павла I, і новий нащадок престолу Олександр I, замішаний у справі вбивства свого батька, просто спроваджував Резанова подалі від столиці. Забігаючи наперед (зазначимо, що під час навколосвітнього плавання, зіславшись на рескрипт імператора, Резанов висунув претензію на керівництво всією експедицією. Цей демарш російського посла призведе до жорсткого протистояння не тільки з капітаном Крузенштерном, але й фактично з усією командою. У своїх депешах до Петербурга Резанов вимагатиме не тільки відставки Крузенштерна, але й наполягатиме на його арешті як державного злочинця. Конфлікт триватиме майже два роки і завершиться повним провалом японської дипломатичної місії, після чого Резанов зі своїми прихильниками в липні 1805 року зійде на берег у Петропавлівську-Камчатському. А навколосвітня експедиція, позбувшись нарешті джерела неспокою, суперечок та інтриг, продовжить свій подальший шлях.⁵

Але повернемося до подій 1802 року. У вересні, коли всі організаційні питання було узгоджено, капітана Ю. Лисянського, як визнаного фахівця, відрядили за кордон з метою купівлі іноземних кораблів для майбутньої експедиції. У Лондоні за кошти Російсько-Американської Компанії Ю. Лисянський придбав два шлюпи, «Леандр» та «Темзу», які на початку червня 1803 року прибули у Кронштадт. Тут експедиційні вітрильники отримали нові назви – «Надія» та «Нева». Зрештою 7 серпня 1803 року о 10 годині ранку обидва шлюпи знялися з якоря і відпливли від кронштадтського рейду у тривалу навколосвітню подорож.

Протягом всього плавання Ю. Лисянський був капітаном «Неви». Його команді було доручено доставити «компанійський» вантаж до російських промислових факторій у Північній Америці, на островах Сітка та Кад'як. Майже дві третини всього пройденого шляху «Нева» під командуванням Лисянського пододала самостійно. Від самого початку командою та її капітаном регулярно велися метеорологічні, гідрографічні спостереження, збиралися та систематизувалися різноманітні географічні відомості, картографувалися малодосліджені куточки земної поверхні. До середини грудня кораблі А.-Й. Крузенштерна та Ю. Лисянського підійшли до острова Св. Катерини, де команда «Неви» провела терміновий ремонт пошкоджених щогл. Практично безперешкодно судна проминули Вогняну Землю та протоку Дрейка, що дозволило Ю. Лисянському зробити висновок: мореплавство у цих широтах є не більш небезпечним, ніж у будь-якому іншому місці Світового Океану. На шляху до Маркизького архіпелагу Ю. Лисян-

⁵ Owen Matthews. Glorious Misadventures: Nikolai Rezanov and the Dream of a Russian America. – London: Bloomsbury Publishing, 2013. – 400 p.

ський затримався на декілька днів біля острова Пасхи, де провів астрономічні обчислення та уточнив координати острова. На Маркизах обидва кораблі запасилися питною водою, свіжими фруктами та дослідили побут корінного племені дикунів-канібалів. Ю. Лисянський був першим європейцем, який склав словник мови місцевих тубільців.

Біля Гавайських островів маршрути Крузенштерна та Лисянського розійшлися: «Надія» вирушила до Японії, Курильських островів та Камчатки, а подальший шлях «Неви» лежав до берегів Аляски. Ю. Лисянський взяв курс до острова Кад'як, і після двадцяти трьох днів важкого плавання прибув до російських колоній на півночі Америки. Тут команда «Неви» на чолі з капітаном була змушена взяти участь у військовій сутичці з місцевим племенем індіанців-тлінкітів, які повстали проти колонізації росіянами їх споконвічних земель. Участь у російсько-індіанських колоніальних війнах не входила в плани експедиції Ю. Лисянського, але умови контракту вимагали від нього виконання розпоряджень управителя РАК на Алясці О. Баранова. Матроси «Неви» були змушені взяти участь у невдалій висадці десанту та штурмі індіанської фортеці на острові Сітка. Сутичка призвела до жертв з обох сторін, але до честі капітана Лисянського відзначимо, що він пішов на примирення та перемовини з вождями місцевих племен. Від самого початку він був прихильником мирного залагодження конфлікту і вважав рішення управителя О. Баранова штурмувати індіанський форт фатальною помилкою.

Під час майже 11-місячного перебування на Алясці Ю. Лисянський склав детальний опис островів Кад'як та Сітка, здійснив кількадечне сходження на вершину згаслого вулкану Еджкомб, картографував прилеглі території та зібрав цінну етнографічну колекцію, яка розповідає про побут та культуру корінних народів Північної Америки. Матроси шлюпу «Нева» під командуванням Ю. Лисянського взяли безпосередню участь у будівництві «Новоархангельського форту» (зараз місто Сітка, США). У своїх щоденниках Ю. Лисянський відзначив важке становище алеутів, ескімосів, чугачів та індіанців Аляски, що перебували під владою колишньої Російської імперії. Злидні, голодування та хвороби були звичайним явищем серед цих народів та були причиною масового вимирання людей. Ю. Лисянський відзначав, що йому, як представнику держави, яка вважає себе «цивілізованою та освіченою», неодноразово було соромно за подібне поводження співвітчизників з тубільцями. У своїх щоденниках він відзначав: якщо найближчим часом ставлення росіян до корінних мешканців Аляски не зміниться, то останні будуть приречені на неминуче вимирання. Ю. Лисянський, наскільки це було можливо, намагався полегшити важке становище голодуючих алеутів та ескімосів: за

його наказом матроси «Неви» розвозили та роздавали у селищах, де панував лютий голодомор, запаси в'яленої риби та сухарів.

У вересні 1805 року «Нева» завантажила на борт партію хутра Російсько-Американської компанії та вийшла у відкрите море, взявши курс на Маріанські острови. За кілька днів експедиційний шлюп упритул підійшов до коралових рифів, де несподівано сів на міліну. Так був відкритий раніше нікому невідомий безлюдний острів у складі Гавайського архіпелагу, який отримав назву «острів Лисянського». Неподалік був відкритий та позначений на карті кораловий риф. Його Ю. Лисянський назвав «рифом Крузенштерна». 3-го грудня 1805 року на рейді Макао (Південний Китай) відбулася зустріч «Неви» та «Надії». Діставшись портового міста Кантона, яке фактично було центром міжнародної оптової торгівлі хутром, Лисянський та Крузенштерн успішно продали привезений товар і завантажили свої судна китайською порцеляною та чаєм. Фактично завдання експедиції було виконано і можна було вирушати додому...

Але будь яка справа, у тому числі й навколосвітня мандрівка, мають свій зворотній, потаємний бік. Ми вже згадували про тривалу суперечку між капітаном Крузенштерном та камергером Резановим, яка ледь не призвела до зриву експедиції. Тут, у Кантоні, між капітанами Ю. Лисянським та А.-Й. Крузенштерном відбулася певна подія, яка призвела до суттєвого охолодження колись приязних взаємин. Щоб зрозуміти причини суперечки двох друзів, ми знову змушені зробити відступ від нашого оповідання...

Фактично Юрій Лисянський та Адам-Йоганн фон Крузенштерн приятелювали від 1785 року, ще з часів навчання у Морському кадетському корпусі. Але за вдачею та складом характеру вони були справжніми антиподами. У Центральному державному архіві Естонії (м. Тарту) зберігається унікальний щоденник учасника навколосвітньої подорожі лейтенанта *Германа Людвіга Левенштерна*, який тільки нещодавно був опублікований. Цей неофіційний щоденник, написаний не для друку, а для особистого вжитку автора, відкриває обставини приватного життя та стосунків учасників експедиції. Зі сторінок «записок» всі без виключення герої постають суперечливими, складними, але водночас справжніми, живими людьми своєї епохи. Дізнаємося дуже багато цікавого і щодо особливостей характеру обох керівників експедиції. Так, наприклад, Крузенштерн у зображенні Левенштерна, це людина з м'яким, терплячим, але уразливим та інколи вибуховим характером. Натомість Лисянський – це практичний, хазяйновитий, авторитарний, а подекуди навіть жорсткий командир. Мимоволі обидва приятелі, ставши капітанами-керівниками одного плавання, зрештою вступили у суперницькі відносини,

що й стало причиною суперечок, прямих зіткнень та значного охолодження стосунків у майбутньому... Про це справедливо писав і сам Левенштерн, зауважуючи, що немає найкращого засобу зіпсувати дружні взаємини, ніж навколосвітня подорож: *«... тільки на кораблі люди можуть стати такими ворогами. Незначні насмішки накопичуються, озлоблення зростає... Необхідність (постійного) спілкування з людьми викликає бажання, щоби вони забралися геть звідси, за край світу... На суходолі такого ніколи не буває. Якщо з'явилася недовіра, то від неї недалеко й до суперечки, і тоді втрачається надія виправити напружені стосунки...»*

Що ж нового ми дізнаємося про Юрія Лисянського зі сторінок «записок» Г. Л. Левенштерна? Він виявляє відверто вороже ставлення до капітана Лисянського, власне, так прямо пише про нього: *«цей нестерпний Лисянський», «ненадійна, погана людина», «шарлатан»...* Але незважаючи на акцентований суб'єктивізм автора, ми дізнаємося чимало цікавих подробиць приватного характеру. Так, наприклад Левенштерн повідомляє, що матроси поза очі дали Лисянському прізвисько «Каурій» (за каштановий колір волосся). Мемуарист згадує про плітки, що ходили про Лисянського у флотському середовищі, зокрема – про «відкати» та «хабарі», на яких той буцім-то збагатився при купівлі експедиційних шлюпів «Нева» та «Надія»; про те, що Лисянському в Лондоні за завищеною ціною продали старі й негодні кораблі (це була не так, оскільки сучасні архівні дослідження довели, що «Леандр» і «Темза» були насправді побудовані 1800 року на лондонських королівських верфях і перебували у непоганій технічній формі). Левенштерн дорікає Лисянському вже згадуваною нами подією, коли той за сім років служби волонтером забувся російську мову. Іронічно пише про те, що в Кантоні Юрій Федорович придбав собі на базарі величезну китайську люльку та хизувався нею на палубі, оскільки, на думку мемуариста, хотів собі надати *«більш авторитетного вигляду»*... Окрема тема – стосунки Юрія Лисянського з протилежною статтю. Не будемо приховувати, що Лисянський «користувався попитом» у жінок... Правда, навіть у зображенні жовчного Левенштерна, він постає галантним кавалером, схильним виключно до делікатного фіртуру.

Цікаво описує автор щоденника стосунки Ю. Лисянського з екіпажем «Неви». Можна сказати, що Лисянський був вимогливим капітаном, оскільки вважав сувору дисципліну на кораблі головною засадою досягнення поставленої мети, запорукою безпеки та збереження життя матросів. Капітан «Неви» вимагав жорсткого дотримання субординації і міг з цього приводу зробити будь-кому суворе зауваження. Протягом усієї подорожі команда утримувала своє судно в ідеальному порядку. Як видно, Лисянський швидко

спалахував гнівом, міг вдатися до суворих дій щодо підлеглих – від символічного «домашнього арешту» в каюті для строптивого офіцера аж до «зуботичини» та тілесного покарання («биття кішками») відносно рядового матроса. Так, наприклад, було покарано штурвального матроса, коли той припустився помилки, яка ледь не призвела до зіткнення двох вітрильників... Можливо, це були наслідки засвоєної Лисянським англійської флотської традиції, де подібні речі мали не тільки широке поширення, але й були зафіксовані у військово-морських статутах. Але, як швидко Лисянський спалахував гнівом, так саме швидко від нього й відходив. Принаймні, Левенштерн засвідчує випадок, коли Юрій Федорович публічно перепросив за власну різкість у покараного ним підлеглого офіцера. Терпіти не міг Лисянський пияцтво, яке було надто поширеним у матроському середовищі. (Так, наприклад, на «Надії» з'ясувалося, що хтось зметиковав прокрутити у діжках з горілкою маленькі дірочки, через які постійно зціджував міцний напій, так що недовзі запаси стратегічної рідини достроково скінчилися...) Велике невдоволення команди «Неви» викликав наказ капітана видавати матросам та офіцерам в тропічних широтах замість традиційного міцного грогу розведене водою вино. На глибоке переконання Лисянського, в умовах жаркого клімату вживання міцних алкогольних напоїв погано впливало як на стан здоров'я екіпажу, так і на виконання ним своїх службових обов'язків. А ще Лисянський власним капітанським наказом примусив матросів «Неви»... митися двічі на тиждень морською водою. Вочевидь, ця звичка дотримуватися особистої гігієни, м'яко кажучи, не була притаманною для більшості матросів, колишніх селян-кріпаків з різних куточків тодішньої Російської імперії. Суб'єктивний характер записок Левенштерна проглядається й в іншому місці, де він описує стосунки Лисянського зі своїми підлеглими. Левенштерн пише: *«На новорічне свято 1806 року ми (офіцери з «Надії») поїхали на «Неву», щоби побажати щастя нашим товаришам... Коли матроси «Неви» попросили Лисянського відпустити їх на «Надію», він не насмілювався їм відмовити за нашої присутності. Але з того, як смикалося його обличчя, було видно, що йому це неприємно. Погана людина цей Лисянський!»*... Але чому капітану Лисянському було це неприємно? Левенштерн дає відповідь на це питання буквально у наступних рядках «записок»! Виявляється, того самого дня *«усі наші матроси та матроси з «Неви» напилися мертвецьки п'яними... П'яні люди є нестерпними.»* – підсумовує він... Так ось чому був невдоволений Лисянський! Капітан добре розумів, що ці новорічні відвідини «Надії» його матросами завершаться пиятикою та жорстким похмільним синдромом усієї команди! Якому капітану таке може сподобатися?...

Зрештою, Левенштерн наводить, як закид Лисянському, його слова щодо методів командування підлеглими: «Накази Крузенштерна командою дуже часто не виконуються, через що увесь тягар лягає на чергового офіцера... Навпаки, капітан Лисянський завів на своєму кораблі такі високоморальні стосунки, що усі сидять по каютах безвилазно... Лисянський каже: «Тримайся з росіянами як з худобою, а наостанок (перед завершенням кампанії, подорожі або походу), будь з ними м'яким та ласкавим, і тоді все минуле забудеться, і ти придбаєш любов своїх людей».⁶

Не був Лисянський й безоглядним «служачою-імперцем», його слова і вчинки не завжди відзначалися піететом до високопоставлених вельмож і навіть «августейших» персон імперії. Широко відомим є епізод навколосвітнього плавання, коли під час перебування на острові Нуку-Гіва, між командиром експедиції капітаном Крузенштерном та начальником японської дипломатичної місії, що перебувала на «Надії», камергером та авантюристом Резановим виникла суперечка з приводу того, хто є головним керівником команд обох вітрильників. Ю. Лисянський рішуче підтримав саме Крузенштерна, свого давнього приятеля. Коли під час зборів офіцерів на шканцях «Надії» Резанов публічно оголосив зміст царського рескрипту, яким буцімто саме йому доручалося загальне керівництво, серед присутніх офіцерів здійнявся загальний регіт, а капітан Лисянський в запалі підскочив до нього. Далі Резанов так описує цей момент: «Хто підписав? – кричали офіцери. Я відповідав: «Государ ваш, Олександр». – «Та хто писав?!» – «Не знаю», – відповів я. «То-то «не знаю», – кричав Лисянський, – ми хочемо знати хто писав, а підписати-то знаємо, що він (імператор) усе підпише!.. Йдіть собі, йдіть з вашими указами, немає в нас начальника, крім Крузенштерна!» У цих словах Юрія Федоровича явно не проглядається покори та благоговіння ані перед персоною камергера та офіційного посла, ані перед особою «його величності» російського самодержця...⁷

Напруга поміж колишніми кадетськими приятелями Лисянським та Крузенштерном накопичувалася поступово і підживлювалася екстремальними умовами навколосвітньої експедиції. Критична суперечка та охолодження стосунків поміж двома капітанам сталася саме в Кантоні. Останньою краплею, можливо, була відмова прикажчиків РАК у виплаті Лисянському встановленої тодішніми правилами комісійної винагороди в розмірі 3% від реалізації доставленого ним з Аляски хутра. Крузенштерн тоді не підтримав свого друга... Чи

⁶ The first Russian voyage around the world: the journal of Hermann Ludwig von Loewenstern (1803–1806). pp. 65, 83, 103, 105, 111 etc.

⁷ Военский К. А. Посольство Резанова в Японию в 1803–1805 гг. На судах первой русской кругосветной экспедиции под начальством Крузенштерна. «Морской сборник». 1919. №2. С. 38–39.

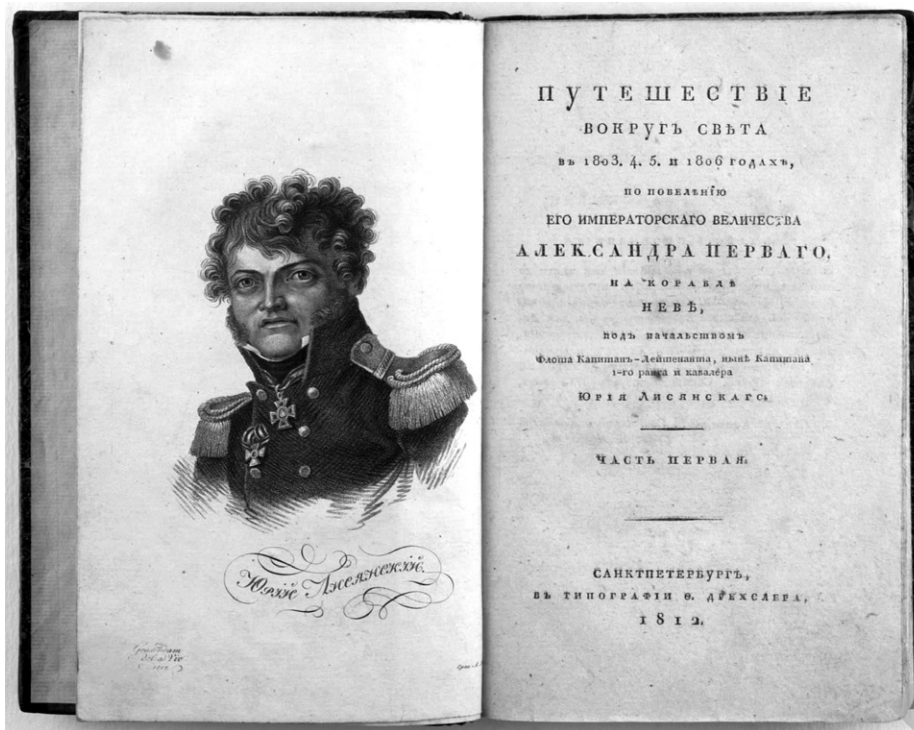
відбулося тоді між ними якесь з'ясування стосунків, ми не знаємо. Але весь зворотній шлях експедиції виглядав як своєрідне змагання двох вітрильників та обох капітанів, яке завершилося переконливою перемогою Юрія Лисянського: шлюп «Нева» повернувся додому на два тижні раніше від «Надії»...

Відпливши в лютому 1806 року від берегів Китаю, обидва шлюпи на початку квітня наблизилися до берегів Південної Африки. Тут вони потрапили в зону густого туману і знову загубили один одного. Лисянський скористався цим для того, щоб продовжити плавання самостійно. Згодом він пояснював, що вирішив плисти прямо до Європи, не заходячи до жодного порту, через те, що запасів харчів та питної води на «Неві» залишалася лише на три місяці подорожі. Довгий шлях із Китаю до англійського Портсмуту «Нева» пододала за 142 дні, не отримавши при цьому жодних пошкоджень та втрат. До того часу жоден європейський вітрильник ще не ставив таких рекордів у швидкості безперервного плавання на таку відстань.

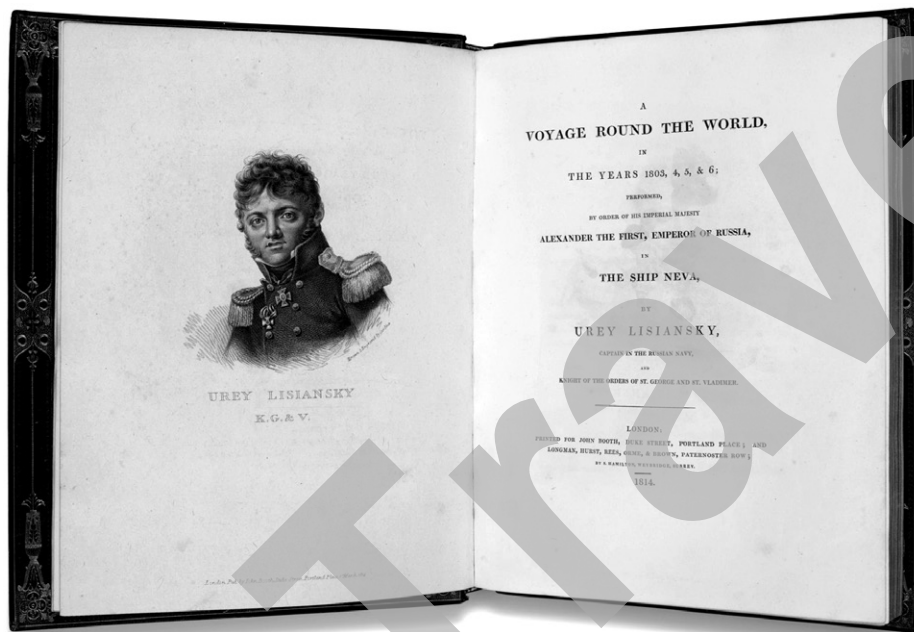
5 серпня 1806 року «Нева» увійшла в гавань Кронштадту. А ще за два тижні повернулася й «Надежда». Таким чином Ю. Лисянський першим в історії колишньої Російської імперії завершив навколосвітнє плавання, здійснивши при цьому низку важливих наукових відкриттів, зробивши внесок у вітчизняну географію, картографію, океанологію, етнографію та інші науки. Коштовний подарунок, золоту шпагу, зробила своєму капітану команда «Неви». Від держави Ю.Лисянський отримав чин капітана II рангу, орден Св. Володимира III ступеня, премію та пожиттєву пенсію.

А. Й. Крузенштерн досить хворобливо відреагував на те, що Юрій Лисянський випередив його при поверненні на батьківщину, хоча й отримав від уряду не меншу, а можливо й більшу пошану, зокрема не тільки державні ордени та пожиттєвий пенсіон, але й титул академіка. У листах до колишнього друга Крузенштерн висловив свої образи, і Лисянський був змушений виправдовуватися... Згодом обом капітанам таки вдалося порозумітися, з'ясувати всі розбіжності та відновити стосунки, про що свідчить активне листування у наступні роки. Але взаємини вже були не такими приятельськими, як до подорожі, і відтепер обидва мореплавці зверталися один до одного виключно на «Ви»...

Подальша військова кар'єра Ю.Лисянського, на відміну від його побратима А. Й. Крузенштерна, не склалася, головним чином, через неприязні стосунки з тодішнім морським міністром адміралом П.В. Чічаговим. Останній не приховував свого зверхнього ставлення до Лисянського. Згодом ці складні стосунки з безпосереднім керівництвом зіграли з Юрієм Федоровичем злий жарт та стали причиною передчасної відставки.

Юрий Лисянский. Путешествие вокруг света на шлюпе «Нева». СПб, 1812

Англійське видання книги Юрія Лисянського
"A voyage round the world in 1803-1806. London, 1814"

Ще під час навколосвітньої подорожі Ю. Ф. Лисянський та А. Й. Крузенштерн домовилися, що окремо опублікують описи навколосвітньої мандрівки. Але публікація завершеного Лисянським вже до кінця 1806 року опису плавання зустріла опір у військово-морському відомстві, причому не останню роль у цій справі відіграв сам міністр П. В. Чічагов. Так, у приватному листі до російського посла в Англії С. Р. Воронцова, адмірал піддав сумніву цінність наукових досягнень Лисянського і роздратовано писав: «Що стосується відкриттів, то Лисянський зробив тільки одне: це скеля, на якій він потерпів трощу і ледь не загинув з усім екіпажем; інших не було зовсім». Відносно щоденників Лисянського морський міністр висловився ще більш неприязно, стверджуючи що книгу написано «мовою старої баби», і що в ній «неможливо розібратися на основі правил, що існують в «російськом нареччі». Рецензенти відомства та цензура неодноразово повертали Ю. Лисянському його рукопис на доопрацювання, і це «ходіння по колу» тривало довгих 6 років... Остаточний вирок цензорів для автора був невтішним: «у такому вигляді книга надрукованою за рахунок міністерства бути не може». Крім того, на той час вже була опублікована книга Крузенштерна (1809 рік), що додало аргументів опонентам Лисянського: мовляв, навіщо друкувати ще один опис однієї й тієї ж подорожі... Прискіпування цензорів стосувалися не тільки стилістичних особливостей рукопису Лисянського, але й певних фактичних моментів. Цензура вимагала прибрати з рукопису окремі місця, а особливо ті, де автор припускався критичних зауважень щодо поведіння російських колонізаторів з корінними народами так званої «російської Америки».

Обурений цими прискіпуваннями Ю. Лисянський пише цензору А. Нікольському сердитого листа, у якому кидає гнівну фразу: «більше нічого в книзі убавляти не буду!». 8 (20) січня 1809 року він вирішує залишити військову службу та виходить у відставку з чином капітана 1-го рангу, мундиром та пенсією, мотивуючи свій крок наслідками хворобливого стану здоров'я. Але насправді головну роль в цьому рішенні відіграла образа та принижене відчуття власної гідності. Ю. Лисянський вирішує опублікувати мандрівні щоденники власним коштом. Весь свій вільний час він приділяє виправленню рукописів, упорядкуванню зібраних під час експедиції колекцій та гравіруванню географічних карт.⁸

Видати за власні гроші книгу «Подорож навколо світу в 1803, 1804, 1805 і 1806 рр. на кораблі «Нева» та атлас «Зібрання карт та малюнків, що належать до подорожі капітана Лисянського», автор зміг тільки у 1812 році. Вірним помічником у цій справі став його старший брат Ананій, який також служив капітаном на Балтійському флоті. Біографи мореплавця вважають, що 1810 року

⁸ Штейнберг Е.Л. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского. Москва, 1948. С. 207. Записки гидрографического департамента морского министерства. Ч. 8. СПб, 1850. С. 442-445.

брати заклали свої успадковані маєтки в Ніжинському та Борзнянському повітах за 10 тис. карбованців сріблом. Імовірно, на ці кошти, додавши власні заощадження, Ю. Лисянський і надрукував свою книгу.⁹ Двотомний опис подорожі вийшов тиражем 1200 примірників. У передмові до книги автор з гідністю дав відсіч недоброчинцям, що чинили перепони виходу її в світ. «Зрештою, лишається мені висловити щиросердне зізнання у недоліках та несправностях моєї мови, попросити у читача великодушного у тому вибачення, у якому він тим більше відмовити не може, що я, за родом своєї служби, ніколи не сподівався бути письменником. При написанні моїх мандрівних записок, - зауважує Лисянський, – я намагався прикрасити усі речі не красномовством або вишуканістю стилю, але істиною». Трохи пізніше й значно меншим тиражем він опублікував додаток – збірник гравірованих карт та малюнків. Але, на жаль, книжки ці не зустріли тієї уваги російської публіки, на яку, поза всякими сумнівами, заслуговували. За весь час через мережу книжкових магазинів було продано не більше 200 примірників: видавничий проект виявився збитковим. Ю. Лисянський був змушений майже за безцінь роздати весь тираж видання, даруючи книги знайомим та поповнюючи бібліотеки навчальних закладів.

1813 року Юрій Лисянський здійснює поїздку до Лондона, де за півтора роки власноруч перекладає свою книгу англійською мовою. Треба гадати, видати її у Великій Британії допомогли численні товариші по службі Юрія Лисянського, котрі на той час вже дослужилися до високих адміральських чинів, стали поважним персонами та членами британського парламенту. Це видання, яке побачило світ у 1814 році у видавництві відомого лондонського видавця Джона Бута, отримало досить позитивні зауваження критиків та мало успіх: за місяць було розпродано майже половину тиражу! Англійське видання, на відміну від російського, не містить цензурних вилучень, відрізняється повнішим викладом певних подій, має дещо відмінну структуру та суттєві доповнення наукового характеру, супроводжується короткою автобіографією автора та проілюстроване відтвореними за власними ескізами Ю. Лисянського літографованими картами і малюнками. Придбаний свого часу принцем-регентом і майбутнім королем Георгом IV примірник цього видання у розкішній червоній саф'яновій палітурці із золотим тисненням та золоченими обрізами досі зберігається у бібліотеці англійських монархів у Букінгемському палаці в Лондоні.

Вийшовши у відставку, Юрій Лисянський відійшов від активної діяльності та повністю віддався родинним справам. Невдоволення існуючою суспільною

⁹ Морозова А., Чуйко В. Нове про родину Лисянських. «Сіверянський літопис». 2004. № 2/3. С. 62–65.

системою підштовхнуло його до «внутрішньої еміграції», своєрідної пасивної конфронтації із суспільством. Після повернення з експедиції до Петербургу він познайомився з удовою передчасно померлого надвірного радника Вільгельма Жандра – Шарлоттою Карлівною, уродженої баронесою де Брюнольд. У 1807 році вони одружилися. Шлюб виявився щасливим, і у подружжя Лисянських народилося п'ятеро дітей: троє синів – Олександр, Юрій, Платон, та дві доньки – Марія та Катерина. Влітку родина Лисянських мешкала у сільській місцевості під Гатчиною. Там в селі Кобріно (стара фінська назва – «Копріна») Шарлотті Карлівні належав куплений нею 1800 року у матері російського письменника О. С. Пушкіна колишній маєток його прадіда Абрагама Ганнібала. Шарлотта Лисянська влаштувала в маєтку садибно-парковий ансамбль, збудувала лютеранську кірху. Юрію Федоровичу це затишне місце дуже подобалося, оскільки нагадувало далеку мальовничу Україну. Саме там він опрацьовував зібрані під час подорожі колекції, готував до друку свої книги та картографічні матеріали. Розповідають, що у вільний час він полюбляв займатися живописом на природі та сам навчав дітей англійської мови. (Забігаючи наперед зауважимо, що будинок Лисянських у селі Кобріно за часів СРСР був занедбаний: спочатку там було розташовано туберкульозний диспансер, а з 1980-х років він взагалі стояв пустою. У серпні 2018 року рештки будинку були знищені пожежею через зловмисний підпал...)

Автор першої біографії Ю. Лисянського, що була опублікована у часописі «Морський збірник» 1894 року, військовий історик Олександр Лер подає такий портрет мореплавця в останній період його життя: «Юрій Федорович був вище середнього зросту; доволі повний; мав серйозне обличчя; сиве його волосся вилося природними сріблястими кучерями; говорив трохи повільно. Проживши сім років поміж англійцями, він чимало перейняв собі гарних звичок – був у всьому, у справах та домашньому побуті, надзвичайно акуратним; тримав себе

Погруддя Юрію Лисянському в м. Ніжин.
Скульптор К. Годулян

з усіма товаришами і знайомими, так би мовити, справжнім джентльменом, і це, якщо не помиляємося, було приводом багатьох неприємностей, що він пере-
ніс у житті».¹⁰ До цього портрету маємо додати, що Ю.Лисянський вільно

Надгробок Юрія Лисянського на цвинтарі
Олександрівській лаври у С.-Петербурзі

володів іноземними мовами, добре знав спеціальні морські науки, математику, астрономію, картографію, креслярську справу, відмінно малював, цікавився етнографією різних народів, не цурався художньої літератури та поезії... Не забував Юрій Федорович і свою батьківщину Україну, рідний його серцю Ніжин. Недаремно він наніс місто свого дитинства на зведену карту своїх географічних відкриттів! Мандрівник активно листувався з ніжинськими родичами, яких дуже любив. Збереглися листи Ю.Лисянського

в Ніжин, у яких він цікавиться про обставини життя своїх рідних, клопочеться про їх здоров'я та пише про наміри найближчим часом їх відвідати. І хоча останній період життя мандрівника є малодослідженим, ми не маємо жодного сумніву, що він бував у Ніжині, і можливо неодноразово. Юрій Лисянський не міг не відвідати могили своїх батьків, які померли в грудні 1803 року, майже одночасно – з різницею у два дні... 1824 року Юрій Лисянський передав до бібліотеки Ніжинського Ліцею князя О. Безбородька два комплекти видання своєї книги «Подорож навколо світуна шлюпі «Нева» з атласом (один із них тепер зберігається в Музеї рідкісної книги Ніжинського університету імені Миколи Гоголя).

У 1831 році несподівано померла дружина Лисянського Шарлотта Карлівна. Її смерть дуже підкосила становище родини. Намагаючись забезпечити родині, а особливо донькам, фінансове благополуччя, Юрій Лисянський намагався займатися будівельним бізнесом. На позичені в банку гроші він збудував декілька прибуткових будинків, але розрахуватися з боргами так і не встиг. Практично всіма забутий Юрій Федорович Лисянський помер 22 лютого (6 березня) 1837 року на 64-му році життя. В «Санкт-Петербурзьких відомостях» 26 лютого було надруковано коротенький, лише на один абзац, некролог, присвячений видатному мореплавцю... Поховали його на цвинтарі

¹⁰ А. Л. (Александр Лер). Юрій Федорович Лисянський. «Морской сборник». 1894. Том CCLVIX. №1. Неофициальный отдел. С. 1–24.

Олександрівській лаври. На могилі спадкоємці встановили пам'ятник за ескізом самого Лисянського – залізний якор на гранітному постаменті, з двох боків якого вміщено зображення медалі «За подорож навколо світу». Епітафію собі склав сам мореплавець: «Прохожий, не тужи о том, Кто кинул якорь здесь. Он взял с собою паруса, Под коими взлетит в предел Небес»...

Після смерті Юрія Лисянського залишилися його безцінні архіви значна колекція різних речей з відвіданих ним країн, включаючи зібрання одягу і зброї, побутових та культових предметів тубільців та інші «рідкісні речі». Усі колекції Юрія Лисянського його молодший син Платон (майбутній адмірал, видавець та філантроп, чие життя та служба були пов'язані з Україною та Чорноморським флотом) за заповітом батька передав до Румянцевського музею та Кунсткамери. Архів Юрія Лисянського тепер зберігається у військово-морському музеї (С.-Петербург).

Сьогодні видатний український мореплавець-дослідник Юрій Федорович Лисянський відомий в усьому світі. Ім'ям Юрія Лисянського названо чотирнадцять географічних об'єктів на мапі світу, зокрема острів на Гавайях, півострів та мис на Алясці, протока, річка та гора на Сахаліні.¹¹ Пам'ять мореплавця увічнена і в Україні. На центральній Гоголівській вулиці Ніжина збереглися пам'ятка архітектури національного значення, струнка барокова церква Івана Богослова, у якій батько протоієрей Федір Лисянський охрестив свого новонародженого сина – майбутнього мореплавця, пам'ятник Ю. Лисянському з якорем біля підніжжя (споруджений 1974 року, скульптор К. Годулян) та бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя з Музеєм рідкісної книги, де зберігаються книги, передані свого часу в Ніжин Ю. Ф. Лисянським. Поруч з церквою зберіглася старовина кам'яниця XVIII століття, яка належала батьку мандрівника, ніжинському священику. В цьому будинку зараз ведуться роботи зі створення меморіального музею мореплавця та діє перша, поки що тимчасова, виставка під промовистою «Мандрівник козацького роду». Юрію Лисянському присвячено також низку літературних творів українських письменників. Зокрема, мореплавця згадує поет Леонід Мосендз у вірші «Мапа» (збірка «Зодіак: вірші», Прага, 1941). Початковому періоду життя навколосвітнього мандрівника присвячено вікі-повість відомого українського письменника-мариніста Антона Санченка «Круз та Лис: напередодні» (Видавництво «Комора», 2020). 2019-го року київське видавництво «Темпора» уперше в Україні перевидало (в російськоомовній версії, але з українськими коментарями) книгу «Юрій Лисянський. Навколосвітня подорож на шлюпі

¹¹ Anna Vlasenko-Bojuncun. Ukrainian Toponyms in the United States. *Onomastic Works*. Ukrainian Free University. Series: Monographs № 37. Munich-Denver-Miami Beach, 1984, p.13–18.

«Нева» (1803-1806)». В основу видання було покладено переданий автором до Ніжина у 1824 році оригінальний примірник першого видання його книги з Музею рідкісної книги Ніжинського держуніверситету.

Церква Івана Богослова та будинок протоієрея Федора Лисянського в Ніжині. Сучасне фото. В будинку зараз створюється Меморіальний музей мореплавця Юрія Лисянського

Необхідні зауваження

У виданні, яке шановний читач тримає в руках, уперше в перекладі українською мовою друкуються мандрівні щоденники Юрія Федоровича Лисянського:

1. «Журнал, або записки лейтенанта Юрія Федоровича Лисянського, що були ведені ним під час служби волонтером на англійському флоті, 1793–1800»

«Журнал» Юрія Лисянського 1793–1800 років сьогодні відомий у двох редакціях: в авторському рукописі початку XIX століття, що зберігається в особовому фонді мореплавця у Центральному військово-морському музеї (С.-Петербург, №41821, арк. 1–70) та у дещо скороченій, адаптованій машинописній копії початку XX століття (Російський державний архів літератури та мистецтва, ф. 1337, оп. 1, спр. 135, 177 арк.).

Авторський рукопис, написаний рукою Юрія Лисянського, відкривається копією листа автора до батька в Ніжин від 20 жовтня 1793 року та містить численні редакторські правки (вірогідно, мандрівник готував свій щоденник до публікації, яка, на жаль, з певної причини не відбулася). Рукопис «Журна-

лу» тривалий час зберігався в родині мореплавця та потрапив до музейного зібрання від його сина, адмірала Платона Юрійовича Лисянського, разом з іншими паперами та колекціями батька.

Машинописна копія тексту «Журналу» була зроблена на початку XX століття і свідчить про ще одну спробу публікації, яка не була реалізована через події Першої світової війни та більшовицького перевороту 1917 року. Уперше в повному обсязі матеріали «Журналу» Ю. Лисянського були археографічно опрацьовані та опубліковані петербурзьким істориком С. А. Козловим у 2007 році (Див.: Козлов С. А. *Путевые записки Ю. Ф. Лисянского и И. Ф. Крузенштерна 1793–1800. Предистория первого путешествия россиян вокруг света. СПб, Историческая иллюстрация, 2007. С. 56–180.*) Саме за останнім виданням і здійснено український переклад «Журналу». При перекладі упорядники намагалися максимально зберегти авторський стиль Юрія Федоровича Лисянського, отже тому в тексті міститься чимало архаїзмів, специфічної морської термінології, мовних та стилістичних особливостей, характерних для кінця XVIII – початку XIX століття.

2. «Наволовітня подорож на шлюпі Нева, 1803–1806»

Текст щоденника Юрія Лисянського, веденого мандрівником упродовж навколосвітньої експедиції Крузенштерна – Лисянського 1803–1806 років друкується в перекладі з англійської мови за виданням: «*Urey Lisiansky. A Voyage Round the World in the Years 1803, 4, 5, & 6: performed, by order of His Imperial Majesty Alexander the First, Emperor of Russia, in the ship Neva, by Yuri Lisianski, Captain in the Russian Navy. London, John Booth, 1814. XXI, (3), 388 p.*» Оскільки лондонське видання 1814-го року книги Юрія Лисянського має значні відмінності від петербурзького 1812-го, перекладений з англійської основний текст доповнено паралельними місцями з російськомовного в тих місцях, де є значні різницитання або обидва тексти суттєво доповнюють один одного. Такі паралельні місця запозичено з видання: «*Лисянский Ю. Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5 и 1806 годах, по повелению Его Императорского Величества Александра Первого, на корабле Неве под начальством флота капитан-лейтенанта, ныне капитана 1-го ранга и кавалера Юрия Лисянского. Ч. 1–2, СПб., 1812.*» та подано курсивом у прямокутних дужках.

У мандрівних записках Юрія Лисянського міститься чимало специфічних морських термінів, застарілих слів та географічних назв, характерних для доби вітрильного мореплавства XVIII – XIX століття. Отже упорядники видання намагалися максимально супроводити авторський текст примітками, коментарями та відповідно підібраними ілюстраціями.

Для позначення головних напрямків стосовно сторін світу Юрій Лисянський використовував *румбову систему*, яка була прийнятою у мореплаванні

ще від XV ст. (зараз мореплавці використовують зручнішу *градусну систему*). Головною одиницею виміру кутового відхилення в цій системі виступав *румб* (*rhumb*, англ.) – горизонтальний кут, який відраховували від найближчого

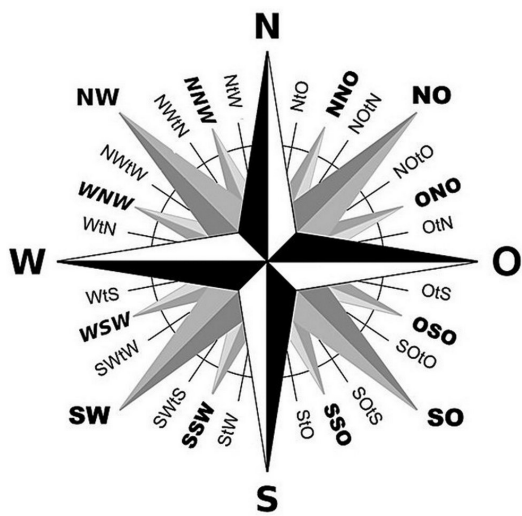

Схема напрямків на сторони світу румбової системи

напрямку північного або південного меридіана до напрямку заданої лінії. Головними є румби, кутове відхилення між якими становить 90° і які відповідають основним напрямкам на сторони світу: N («*норд*») – північ, O («*ост*») – схід, S («*зюйд*») – південь і W («*вест*») – захід. Проміжні напрямки відповідно визначаються четвертними, трилітерними та непарними румбами. Четвертні румби мають відхилення від головних на 45° та позначаються подвійними літерами: NO («*норд-ост*»), NW («*норд-вест*»), SO («*зюйд-ост*») і SW («*зюйд-вест*»).

Трилітерних проміжних румбів відповідно вже є 8, і вони відхиляються від четвертних на $22^\circ 30'$ та відповідно позначаються сполученням трьох заголовних букв: NNO («*норд-норд-ост*»), ONO («*ост-норд-ост*»), OSO («*ост-зюйд-ост*»), SSO («*зюйд-зюйд-ост*»), SSW («*зюйд-зюйд-вест*»), WSW («*вест-зюйд-вест*»), WNW («*вест-норд-вест*») та NNW («*норд-норд-вест*»). Для збільшення точності визначення напрямків у румбовій системі вводяться додатково *непарні* або «*тен*»-напрямки, яких вже 32 і які визначають відхилення від головних та четвертних румбів на $11^\circ 15'$. Назви допоміжних «*тен*»-румбів утворюються сполученням назв найближчого головного або четвертного румба з доданням частки «*тен*» (*ten*, нідерл. – «до», або «при», що в англійській мові відповідає прийменнику «*by*») і найменування головного румба, у напрямку якого відбувається відхилення. Наприклад: NtW («*норд-тен-вест*») – відхилення на $11^\circ 15'$ від «*норду до весту*», NOtN («*норд-ост-тен-норд*») – відхилення на $11^\circ 15'$ від «*норду-осту до норду*» і т.д. Таким чином визначається загалом 32 напрямки, як показано на малюнку. *Компасный румб*

Інколи Ю. Лисянський використовує позначення курсу дробами або градусами (наприклад: $N\frac{1}{4}W$ або «*норд-¼-вест*» слід читати «*норд – одна чверть до весту*», тобто напрямок « $\frac{1}{4}$ на захід від півночі», або $N3^\circ W$ чи «*норд-3°-вест*» – «*норд – 3° до весту*», тобто « 3° на захід від півночі»).

Крім того в мандрівних записках Ю. Ф. Лисянський використовує застарілі назви одиниць вимірювання, характерні для метричних систем різних країн, переважно Європи та Америки. Найпоширеніші з них наведемо для довідки тут, у передмові, давши таким чином можливість читачам самим повправлятися у перерахунку кількісних характеристик на сучасну метричну систему.

- 1 верста = 1,07 км
- 1 вузол = 1,852 км/год = 1 миля/год
- 1 дюйм = 2,54 см
- 1 кабельтов = 185,3 м
- 1 км = 0,540 милі = 0,937 версти
- 1 м = 0,547 сажні = 3,281 фути
- 1 морська миля = 1852 м = 1,852 км
- 1 морський сажень = 1,829 м = 6 футів
- 1 фут = 0,305 м = 0,167 сажні

Користуючись нагодою, перекладач та упорядники видання висловлюють щирю вдячність співробітникам Меморіального будинку-музею Юрія Лисянського в місті Ніжині, Бібліотеки та Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя за люб'язно надані цінні консультації та матеріали, а особливо – за можливість опрацювати оригінали друкованих видань та картографічного спадку Юрія Лисянського, а також рідкісну довідкову літературу.

На щирі слова особливої персональної подяки заслуговує перша читачка цієї книги, яка на волонтерських засадах взяла на себе трудомістку працю первинної редакторської обробки перекладеного тексту, Яніна Лимар: при остаточному опрацюванні тексту ми намагалися якомога повніше врахувати її надзвичайно цінні фахові поради. Під час роботи над перекладом мандрівних записок Юрія Лисянського, узгодженні специфічної морської термінології та підготовці видання до друку, неоціненну допомогу надали своїми порадами письменники-мариністи та знавці морської справи Антон Санченко, Валентина Чемерис та Віктор Губарев, а також інші численні наші щирі друзі та небайдужі шанувальники Юрія Лисянського, за що приносимо їм щирю вдячність.

І зрештою, ця книга навряд чи з'явилася б у світ, якби не Збройні Сили України: більша частина роботи з перекладу та опрацювання мандрівних записок Юрія Лисянського була здійснена автором перекладу під звуки вибухів, у тривожні перерви між повітряними тривогами, нічними патрулюваннями та чергуваннями у бомбосховищі протягом 2022–2023 років.

Слава Героям! Вічна честь і слава загиблим за Україну!

З вірою в нашу Перемогу,
Олександр Морозов
Ніжин – Київ,
2022–2024

**ЖУРНАЛ, АБО ЗАПИСКИ ЛЕЙТЕНАНТА
ЮРІЯ ФЕДОРОВИЧА ЛИСЯНСЬКОГО,
ЩО БУЛИ ВЕДЕНІ НИМ ПІД ЧАС
СЛУЖБИ ВОЛОНТЕРОМ
НА АНГЛІЙСЬКОМУ ФЛОТІ**

1793—1800

TravelBooks

«...О десятій ми опинилися в ситуації надзвичайної небезпеки. Дув сильний вітер, море хвилювалося надзвичайно високо, а темрява зробилася такою, що наші кораблі не могли бачити один одного: у результаті ми мало не зіштовхнулися з «Надією». Коли мене викликали на палубу, судна були на межі зіткнення. Побачивши небезпеку, я миттєво згорнув фок та притримався до вітру якомога ближче...»

Острів Санта-Катарина, Бразилія.
Сучасне фото

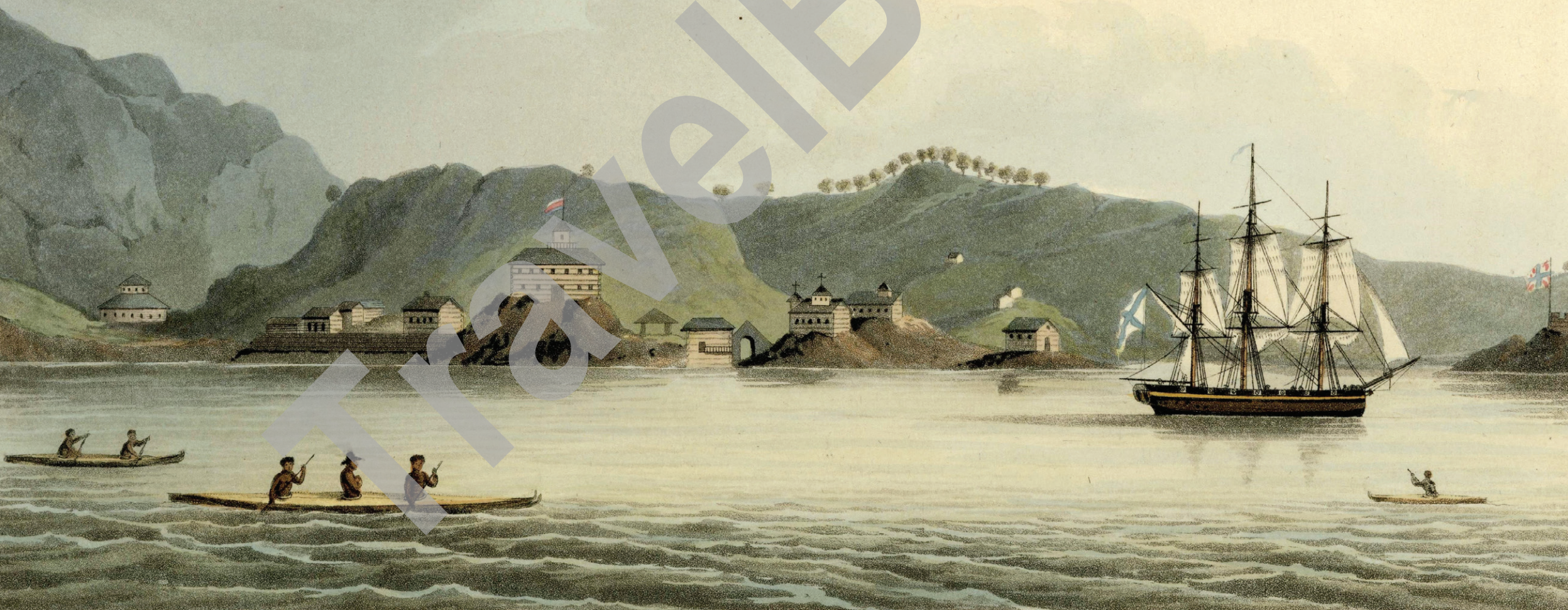
Шлюпи «Нева» та «Надія» в навколосвітньому плаванні. Художник С. В. Пен

Острів Санта-Катарина. Креслення Ю. Лисянського

ПОДОРОЖ НАВКОЛО СВІТУ
НА ШЛЮПІ «НЕВА»

1803-1806

ПЕРЕДМОВА

Російсько-Американська компанія¹, зіткнувшись із великими труднощами в постачанні своїх колоній на північно-західному узбережжі Америки всіма різновидами продуктів і речей першої необхідності через довготривалу й виснажливу дорогу суходолом до Охотська, вирішила з'ясувати, чи не буде перевезення морем придатнішим для задовільнення їх потреб. І, відповідно, щоб з'ясувати здійсненність цього проекту, був складений план експедиції з Кронштадту навколо Мису Горн² та запропонований тодішньому міністру торгівлі графу Румянцеву³ та морському міністру адміралу Мордвінову⁴. Цей план, будучи ними схвалений, був представлений на розгляд його величності імператору⁵, котрий розширив мету мандрівки,

¹ Примітка Ю.Лисянського: «Ця компанія була заснована за часів правління імператриці Катерини II з метою надання міцності та ефективності торгівлі хутром; а щоб краще сприяти цим цілям, усі острови, що лежать між Камчаткою та російською частиною північно-західного узбережжя Америки, були даровані їй назавжди. Його нинішня Величність Олександр I розширив привілеї Компанії й милостиво оголосив себе її безпосереднім покровителем.»

Російсько-американська компанія – колоніальна комерційна компанія, заснована Г. Шеліховим і М. Резановим і затверджена імператором Павлом I у 1799 р. Слугувала інструментом російської колонізації Далекого Сходу та Тихоокеанського регіону. Долаючи спротив місцевих корінних народів, заснувала низку промислових фортів на Алеутських островах та тихоокеанському узбережжі Аляски. Займалася промислом хутра та адмініструванням рос. колоніальних володінь. Після продажу Аляски рос. урядом Сполученим Штатам Америки у 1867 р. формально проіснувала до 1881 р.

² Мис Горн (Cape Horn, англ.) – найпівденніший пункт Південної Америки, розташований на острові Горн, на південь від Вогняної Землі.

³ Румянцев, Микола Петрович (1754–1826) – державний діяч колишньої Російської імперії, державний канцлер, меценат, колекціонер, граф. Почесний член Харківського університету та Російської академії наук. У 1802–1811 рр. – міністр комерції.

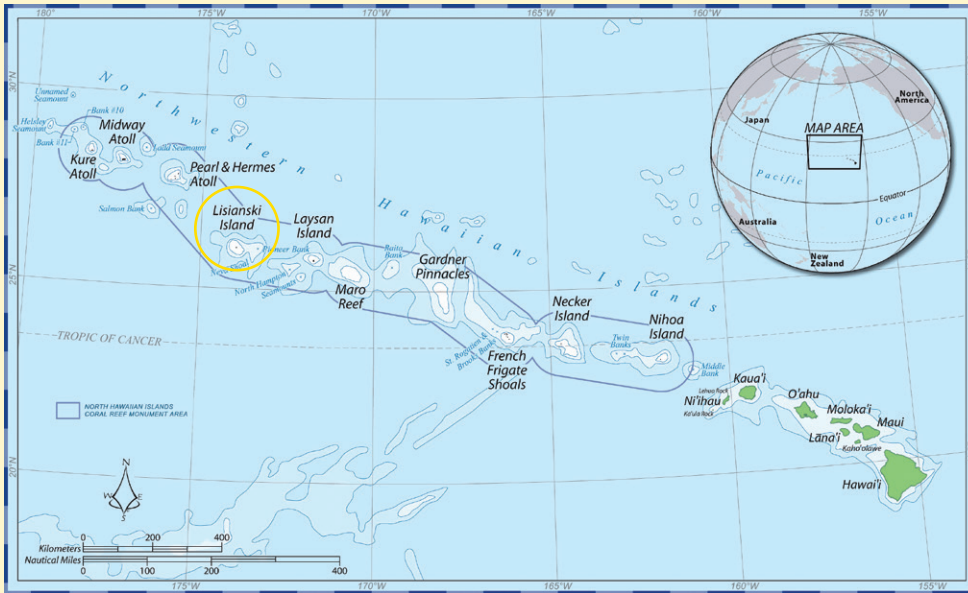
⁴ Мордвінов, Микола Семенович (1754–1845) – рос. флотоводець і політик, морський міністр; один з організаторів Чорноморського флоту, голова Вільного економічного товариства. Граф, англофіл та відомий ліберал в уряді колишньої Російської імперії.

⁵ Олександр I (1777–1825) – рос. імператор; старший син Павла I та онук Катерини II, представник династії Гольштейн-Готторп-Романових. Зайняв престол 1801 р. в результаті палацового перевороту після вбивства свого батька. В перші роки правління під впливом радників, серед яких були і українці, здійснив ряд ліберальних реформ. У зовнішній політиці балансував між Францією та Великою Британією. Переміг імператора Наполеона I у рос.-французькій війні 1812–1813 рр. Загадкова смерть Олександра I у 1825 р. уперше породила низку легенд про «двійників» на рос. уряді.

◀ В. Боровиковський.

Портрет Юрія Лисянського. 1810 р.

TravelBooks

Острів Лисянського

Памятник Юрію Лисянському
в Ніжині, 1974 р.
Скульптор К. Годулян

Надгробний пам'ятник Юрія
Лисянського на цвинтарі
Олександрівській лаври,
Санкт-Петербург

Меморіальний будинок-музей
Юрія Лисянського в Ніжині

Розділ VI. ПЛАВАННЯ ВІД ВАШИНГТОНОВИХ ДО САНДВІЧЕВИХ ОСТРОВІВ

Навігаційні труднощі під час відходу від Нука-Гіви. Марні пошуки невідомої землі, яку бачив Маршан. Подив моєї команди, коли вони побачили спійману нами акулу. Острів Овігі. «Надія» покидає нас, щоб вирушити на Камчатку. Якірна стоянка в бухті Карекекоа. Обмін із ту-більцями. Причина відмови прийняти жінок на борт. Екскурсія берегом з начальником бухти. Житла. Святилища. Відвідини містера Янга, управителя острова за відсутності короля. Селище Тавароа. Відхід від Овігі. Острів Отуей. Візит короля. Острів Оніху.

1804

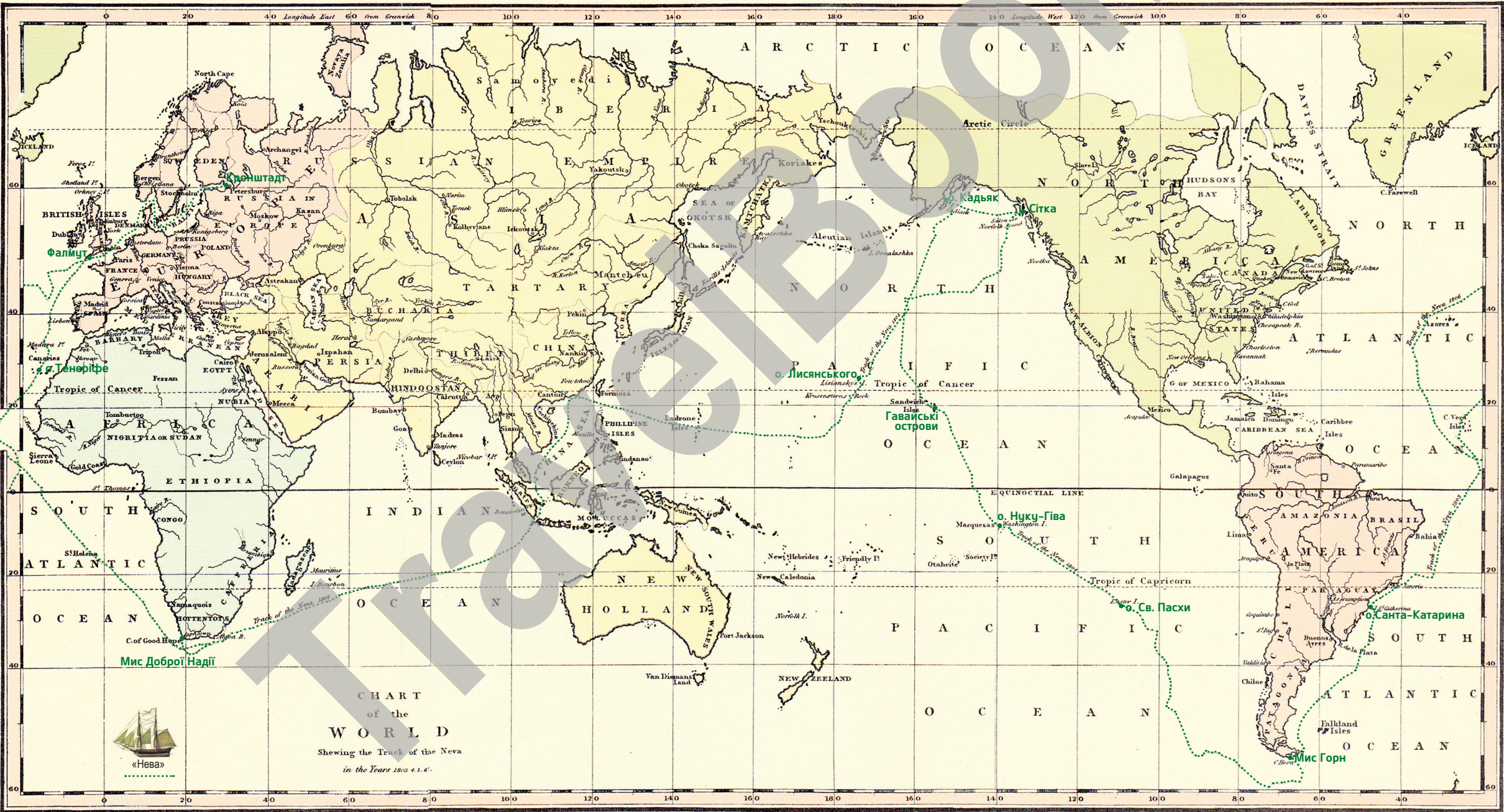
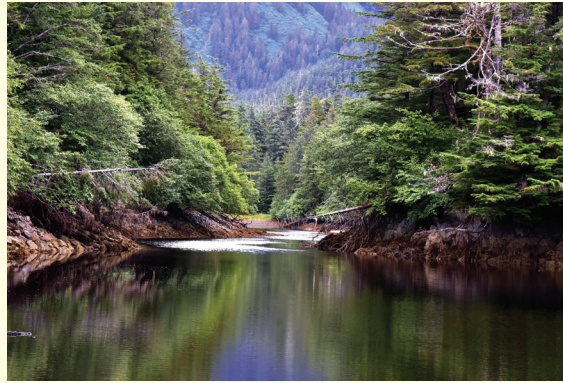
Травень, 17. О п'ятій годині ранку 17-го ми відшвартувалися та близько дев'ятої розпочали рух. Вітер постійно змінював напрям і був настільки безладний, що крутився навколо компаса, і вийти з бухти я міг лише за допомогою верпа, що було б зроблено з легкістю, якби не необхідність знову допомогти «Надії», яка, замість того, щоб верпуватися, йшла під вітрилами, дрейфувала надто близько до берега. Цей нещасливий збіг обставин завадив нам вийти в море до ночі.

Король залишався у мене на борту, доки не стемніло. Він багато жартував щодо візиту своїх дам, неодноразово згадуючи, як надзвичайно вони були задоволені нашим прийомом, а особливо *Богиня*, на шию якої я пов'язав золотий шнурок.

Під час нашого виходу з гавані один із верпів відірвався, і король негайно послав своє каное на берег за пірнальником, щоб допомогти нам підняти його. Це було зайвим, оскільки ми змогли легко знайти його за допомогою наших якорів-кішок, але наміри короля були такі дружні, що я не став їм противитися; і, як винагороду, дав і йому, і пірнальнику кілька шматків заліза. Це так потішило його величність, що він покинув корабель у великих radoшах, хоча, як і раніше, не попрощався з нами, а стрибнув за борт та поплив до берега.

О десятій годині ми вийшли в море, підняли наші шлюпки і зупинилися, чекаючи «Надію», якій довелося стояти на якорі всю ніч.

TravelBooks

Engraved under the Direction of M^r. Arrowsmith

London Published by John Booth Duke Street Portland Place March 1st 1814.